

Şövqi Quliyev
AƏSMA, i.ü.f.d.
Azər İbrahimov
AƏSMA

TƏDİYƏ BALANSININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

İqtisadi tədqiqatlarda dövlətlərarası iqtisadi əlaqələri beynəlxalq ticarət və beynəlxalq maliyyə əlaqələri olmaq üzrə iki qrupa ayırmaq standart bir bölgü kimi qəbul edilmişdir. Beynəlxalq ticarət əlaqələri ölkələr arasında mal və xidmətlərin mübadiləsini, beynəlxalq maliyyə əlaqələri isə kapital və maliyyə alətlərinin beynəlxalq hərəkətini əhatə edir. Ölkələr arasında yaranan bu əlaqələrin nəticələri kompleks şəkildə öz əksini tədiyə balansında tapır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda tədiyə balansına verilən tərifləri nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, bütün bu təriflər pragmatik xarakter daşıyır və tədiyə balansı ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət göstəricilərinin statistik yazılışı kimi şərh olunur.

Rusiya iqtisadçıları V.B.Buqlay və T.T.Liventsevin birgə tədqiqat işində tədiyə balansına aşağıdakı kimi tərif verilir: “Tədiyə balansı müəyyən dövr ərzində ölkə rezidentləri ilə digər ölkə qrupları və beynəlxalq təşkilatlar arasında həyata keçirilən iqtisadi əməliyyatların yekunlarını əks etdirən statistik məlumatlardan ibarətdir” [1, s.83].

BVF-in metodik göstəricilərində deyilir: “Tədiyə balansı müəyyən dövr üçün statistik göstəricilər cədvəli olmaqla aşağıdakıları özündə əks etdirir: a) digər ölkələrlə əmtəə, xidmət və gəlirlər üzrə əməliyyatları; b) mülkiyyət mübadiləsini və digər ölkələrlə münasibətdə qızıl ehtiyatları, xüsusi borclanma hüquqi olan kollektiv valyuta (SDR), maliyyə öhdəlikləri və tədiyə tələblərindəki dəyişmələri; v) mühasibat nöqtəyi-nəzərdən qarşılıqlı ödənilməyən əməliyyat və dəyişikliklərin maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan birtərəfli köçürmələri”. Bu metodiki göstəricilərdə tədiyə balansına yalnız həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında məlumatların deyil, həmçinin bu əməliyyatların balanslaşdırılması üçün süni şəkildə tərtib olunmuş göstəricilərin də daxil edilməsi tövsiyə olunur [2, s.23].

Fikrimizcə, tədiyə balansına verilən tərifləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar. Tədiyə balansı müəyyən müddət ərzində (ay, rüb, il) ölkənin rezidentləri ilə (ev təsərrüfatları, firmalar və dövlət) qalan ölkələr arasında həyata keçirilən bütün iqtisadi sazişlərin yekunlarının sistemləşdirilmiş statistik yazılışıdır. Başqa sözlə, tədiyə balansı müəyyən dövr ərzində (adətən, bir il ərzində) bir ölkənin rezidentlərinin qeyri-rezidentlərlə apardığı iqtisadi əməliyyatların yekun nəticələrini dəyər formasında əks etdirən göstəricilər sistemidir.

Tədiyə balansı formasında ölkələrin xarici iqtisadi əməliyyatlarının yekun nəticələrinin uçota alınması XVI əsrin sonlarında İngiltərədə təsadüf olunmuşdur. Bu erkən merkantilizm baxışları ilə əlaqədar olmuşdur. Tədiyə balansı termini isə iqtisadiyyat elminə ilk dəfə olaraq XVIII əsrdə Şotlandiya iqtisadçısı C.Stüart tərəfindən gətirilmişdir [3, s.52].

Bu balans bəzən “ödəmə”, “ödəniş” və ya “valyuta” balans da adlandırılır. Azərbaycan dilində isə bu termin tədiyə balansı kimi qəbul edilmişdir. Klassik iqtisadi nəzəriyyələrin baniləri A.Smit və D.Rikardo tədiyə balansının tərtib olunması probleminin həllinə yeni elementlər gətirmişlər.

Kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kapitalın beynəlxalq hərəkətinin güclənməsi və digər xarici iqtisadi əməliyyatların artması tədiyə balansının strukturunun mürəkkəbləşməsinə və əhəmiyyətinin artmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, beynəlxalq hesablaşmaların aparılmasında və tədiyə balansının tənzimlənməsində dövlətin rolu da durmadan artırdı.

XX əsrin əvvəllərində ABŞ və İngiltərə iqtisadçıları tədiyə balansının tərtibinin daha mükəmməl metodlarını işləyib hazırladılar. İlk dəfə tədiyə balansı rəsmi olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin 1922-ci ildəki göstəriciləri əsasında 1923-cü ildə ABŞ-ın Ticarət Nazirliyi tərəfindən tərtib olunaraq nəşr edildi. İlk nəşr rəsmi xarakter daşımamışdır. Çünki bu balans vahid metodika əsasında tərtib olunmamışdır [4, s.239].

Dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması ayrı-ayrı ölkələri məcbur edirdi ki, xarici iqtisadi əlaqələrə və beynəlxalq hesablamalara aid göstəricilərin hesablanması və tədiyə balansının tərtib olunma metodikasını vahid şəkllə salsınlar. Tədiyə balansının tərtib olunmasının vahid forma və metodikasına nail olmaq üçün 1947-ci ildə, əvvəlcə, millətlər liqası, sonralar isə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ABŞ-da və İngiltərədə tərtib olunan tədiyə balansının forma və metodikasını bütün dünya ölkələri üçün standartlaşdırdılar və bu sənədlər həmin ildə, bir sıra ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən bəyənildikdən sonra, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) sənədləri kimi dərc olundu. Bu dövrdən başlayaraq, BVF tərəfindən tədiyə balansının işlənməsi qaydalarının, formalarının və uçot prinsiplərinin əsas bazası kimi tövsiyə olunmağa başlandı. Hazırda BVF-yə üzv olan bütün ölkələr üçün tədiyə balansının tərtibi qaydası vahid metodika əsasında həyata keçirilir [5, s.125].

BVF tərəfindən tövsiyə olunan tədiyə balansını ikili prinsipləri əsasında tərtib olunur. Yəni hər bir xarici iqtisadi əməliyyatların nəticələri eyni zamanda iki hesabda qeyd olunur. Adətən, əmtəələrin ölkəyə gəlməsi balansın debetində minus (“-”) işarəsilə, əmtəələrin ölkədən çıxması kredit hesabında plus (“+”) işarəsi ilə qeyd edilir [6, s.246].

BVF tərəfindən işlənmiş standart təsnifatı əsasən tədiyə balansını iki əsas bölmədən ibarətdir: (I) real maddi sərvətlərin (əsasən əmtəə və xidmətlər) beynəlxalq hərəkətini əks etdirən cari əməliyyatlar hesabı və (II) bu axının maliyyələşdirilməsi mənbələrini göstərən kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı (cədvəl 1.)

1. Cari əməliyyatlar hesabı.

Cari əməliyyatlar hesabı tədiyə balansının əsas bölməsi hesab olunur. Ölkənin ixrac və idxal etdiyi bütün mal və xidmətlərin dəyəri bu hesabda qeyd edilir.

Cari əməliyyatlar hesabı hesabat ilində ölkənin ticarət və xidmət balanslarını, investisiyalardan gələn gəlirləri, birtərəfli köçürmələrin və hədiyyələrin məbləğlərini əks etdirir. Cari əməliyyatlar hesabı özü də dörd əsas alt qrupa bölünür, ticarət balans, xidmətlər balans, gəlirlər və birtərəfli köçürmələr.

1.1. Ticarət balans.

Bütün mallar üzrə ixrac və idxalın dəyəri arasındakı olan fərqə ticarət balans deyilir. Tədiyə balansına yalnız ticarət balansının o hissəsi daxil edilir ki, bu balansda ticarət əməliyyatları üzrə ödəmələr artıq aparılıb və ya təcili olaraq ödənilməlidir. Ticarət sövdələşmələri üzrə hesablarda mövcud olan və hələ ödənilməmiş hissə hesablaşma balansına və yaxud müstəqil ticarət balansına daxil edilir. Ümumiyyətlə, xarici ticarət tarixən beynəlxalq mübadilənin ən çox inkişaf etmiş forması kimi beynəlxalq iqtisadi əməliyyatlar içərisində ən böyük yeri (ümumiyyətlə, 1/2 ilə 2/3 arasında) tutur. Xarici ticarət sayəsində beynəlxalq əmək bölgüsü (BÖB) təşəkkül tapmış, dərinləşmiş və təkmilləşmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin digər formaları da xarici ticarət sayəsində inkişaf etmişdir.

Cari əməliyyatlar hesabının əsas alt bölməsi olan xarici ticarət balansı tədiyə balansının baş tərkib hissəsidir. Ticarət balansının aktivliyi və ya passivliyi ölkənin dünya təsərrüfatı sistemində yerini və tərəf müqabili olduğu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin səviyyəsini xarakterizə edir. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün ticarət balansının aktiv olması daha çox əhəmiyyətlidir. Çünki ölkəyə daxil olan valyuta vəsaitlərin beynəlxalq öhdəlikləri və tədiyə balansının başqa bölmələrini ödəmək üçün kifayət etməsi çox vacibdir.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, aktiv ticarət balansı heç də ölkənin əlverişli iqtisadi vəziyyətini göstərmir. Məsələn, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin ticarət balansı aktiv olsa da, həmin ölkələrin tədiyə balansları passivdir. Ümumiyyətlə, xarici iqtisadi əlaqələrin ümumi dövriyyəsinə ticarət balans böyük xüsusi çəkiyə malik olsa da, ölkənin tədiyə balansının müsbət saldoya malik olmasında həlledici rol oynamır.

1.2. Xidmətlər balans.

Cari əməliyyatlar hesabında xidmətlər balans da əsas bölmə kimi çıxış edir. Bu balansda turizm, nəqliyyat üzrə yük daşıymalar, bank və sığorta xidmətləri, diplomatik və ticarət nümayəndəliklərinin saxlanması və s. üzrə daxil olmalar və ödəmələr aid edilir.

Qeyd edək ki, xidmətlər ya sərbəst şəkildə, ya da ki əmtəə və xidmətlərin geniş kateqoriyasının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Praktiki olaraq bütün ölkələrdə beynəlxalq xidmətlərin ən başlıca kateqoriyası kimi nəqliyyat xidmətləri çıxış edir. Buraya dəniz, dəmiryolu, hava, avtomobil, boru kəməri və digər nəqliyyat növləri ilə əlaqədar olan bütün nəqliyyat xidmətləri aiddir. Daşınmaların dəyəri idxal və ixracı fob qiymətlərinə əsasən hesablanır. Malların idxalı üzrə qeyri-rezident firma tərəfindən göstərilən nəqliyyat xidmətləri debetə yazılır, belə ki, xidmətlərə görə ödəmələr həyata keçirilir. Əksinə, ixrac ilə əlaqədar rezident firmanın xarici alıcıya təklif etdiyi xidmətlər isə tədiyələrin əldə olunması ilə əlaqədar kredit bölməsində göstərilir.

Adətən, turizm adlandırılan səfərlər maddəsi ölkə ərazisində bir ildən çox olmayaraq fəaliyyət göstərən gəlmə rezidentlərin əldə etdiyi əmtəə və xidmətləri əhatə edir. Turistlərin beynəlxalq daşınması sərnişin daşınmaları maddəsində göstərilir.

Digər ölkələrin ərazisində hərbi xidmət keçən, diplomatik nümayəndələrdə işləyən və yerli ölkənin istehsal fəaliyyətində iştirak edən şəxslər ölkə ərazisində bir ildən az olmalarına baxmayaraq, gəlmə hesab edilmirlər. Lakin bir ildən artıq ölkə ərazisində olan müalicə müəssisələrinin pasiyentləri, həmçinin tələbələr gəlmələr sırasına aiddirlər. Onların bütün xərcləri, təhsil haqqı, tibbi xidmət, mənzil kirayəsi və s. bu kimi xərclər xidmətlər balansının səfərlər maddəsində qeydə alınır. Xidmətlər balansının bu maddəsinə mehmanxanalarda qalma və restoranda qidalanma xərcləri, əyləncəli proqramlarla biletlə alışı, hədiyyə və suvenirlərin əldə olunması aid edilir.

Rabitə xidmətləri telekommunikasiya, poçt və kuryer xidmətlərini əhatə edir. Tikinti xidmətlərinə rezidentlər (qeyri-rezidentlər) tərəfindən xaricdə (ölkə ərazisində) tikinti obyektlərinin inşası və avadanlıqların quraşdırılması üzrə xidmətlər daxildir. Müəssisələrin tikintisi üçün tələb olunan idxal və ixrac malları cari əməliyyatlar hesabının əmtəələr hissəsində deyil, məhz tikinti xidmətləri maddəsində qeydə alınır. Sığorta xidmətləri sığorta olunmanın müxtəlif növlərini əhatə edir. Maliyyə xidmətlərinə gəldikdə isə buraya rezidentlər tərəfindən qeyri-rezidentlərə göstərilən maliyyə lizinqləri, xarici valyuta və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, aktivlərin idarə olunması ilə bağlı xidmətlər müqabilində ödənişlər və s. bu kimi vasitəsi və köməkçi xidmətlər aid edilir. İnformasiya və məlumatların işlənməsi, məlumatlar bazasının yaradılması və qorunması, kompüter texnologiyası sahəsində konsaltinq və internet xidmətləri kompüter və informasiya xidmətləri qrupunu təşkil edir. Patent, müəllif hüququ, əmtəə nişanı, lisenziya və “nou-hau”dan istifadə üzrə ödənişlərin rezident və qeyri-rezidentlər arasındakı mübadiləsi royalti və lisenziya xidmətləri maddəsini təşkil edir. Yerdə qalan xidmətlər müxtəlif işgüzar və özəl şəxslərə göstərilən, mədəniyyət sahəsi ilə əlaqədar olan xidmətlər və digər dövlət xidmətlərindən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə xidmət sferası dinamik inkişaf edən sektor kimi çıxış edir. Onun rolu ödəmə və gəlirlərin strukturunda durmadan artır. Çoxnövlu ticarət mallarının istehsalının və tədarükünün artması ilə əlaqədar olaraq ənənəvi xidmət sahələri (nəqliyyat, rabitə, sığorta, bank) köklü şəkildə yenidənqurma prosesi yaşayır. Bunlar isə yarımfabrikatların xüsusi çəkisinin artması, beynəlxalq ixtisaslaşmanın və kooperasiyanın inkişafı və genişlənməsi hesabına mümkün olmuşdur.

1.3. Gəlirlər.

Cari əməliyyatlar hesabının gəlirlər bölməsində rezident və qeyri-rezidentlərin əməyinin ödənilməsi və investisiyalar üzrə gəlirlər əks olunur. Əmək haqqı ölkə sərhəddindən kənarda bu ölkə rezidentinin digər rezidentləri üçün gördüyü işlər müqabilində əməyinin pul və ya natural formada ödənilməsindən ibarətdir. İşçilər kateqoriyasına ölkə ərazisində bir ildən az olaraq fəaliyyət göstərən mövsümi işçilər, həmçinin ölkə sərhəddinə yaxın işçilər aid edilir. Əgər işçi bir ildən artıq ölkə ərazisindədirsə, onda onun gəlirləri imiqrant köçürmələri kimi qeydə alınmır. İnvestisiya üzrə gəlirlər xarici maliyyə aktivləri müqabilində rezidentlərin əldə etdikləri gəlirlərdir. Bura kapitalda iştirak (dividend) və bəzi öhdəliklərinə görə gəlirləri (faizlər) aid etmək olar. İnvestisiya üzrə gəlirlər aşağıdakılardan ibarətdir: birbaşa və portfel investisiyaları, həmçinin digər investisiyalar üzrə gəlirlərdən ibarətdir.

1.4. Cari transfertlər.

Ölkələr arasında bəxşislər, hədiyyələr və s. şəkildə həyata keçirilən birtərəfli köçürmələr də cari əməliyyatlar hesabına daxil olur.

Transfərtlər maddi resursların əvəzində heç bir dəyər ekvivalenti ödənilmədən ölkələrarası hərəkətini ifadə edir. Yəni transfərtlər istiqamətindən asılı olaraq ödəmə balansının ya debətində, ya da ki kreditində əks olunur. Transfərtlər iki cür olur: cari və kapital. Cari transfərtlər tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabında, kapital transfərtləri isə kapital və maliyyə əməliyyatları hesabında qeyd olunur.

Əsas fondlar üzərindəki mülkiyyət hüququnun verilməsi və ya xarici borcların bağışlanması ilə əlaqədar bütün transfərtlər cari hesab edilir. Ölkənin ümumi gəlirlərinin səviyyəsi cari transfərtlərin həcmindən birbaşa asılıdır ki, bu da özünü əmtəə və xidmətlərin istehlakında büruzə verir. Əgər cari transfərtlər ölkə ərazisindən vəsaitlərin axını ilə müşayiət olunursa, bu, yığım və istehlak üçün istifadə oluna biləcək ümumi gəlirlərin səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Vəsaitlərin ölkəyə axını zamanı isə əks proses baş verir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, cari transfərtlər iki formada həyata keçirilir:

1. Dövlət transfərtləri və digər sektorlar üzrə transfərtlər – cari xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət orqanları tərəfindən xarici ölkələrin hesabına keçirilən pul vəsaitləri, ölkələrarası yardım proqramları çərçivəsində təbii fəlakətlərdən zərər çəkən ölkələrə qida məhsullarının, tibbi ləvazimatların əvəzsiz olaraq verilməsi, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqının köçürülməsi və s. bu kimi beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə cari köçürmələr dövlət transfərtlərini təşkil edir.

2. Şəxsi əməliyyatlar - xarici işçilərin, mütəxəssislərin və vətəndaşların əmək haqları üzrə köçürmələri. Son dövrlər bu növ əməliyyatlar geniş yayılmış və böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, İtaliya, Türkiyə, İspaniya, Yunanıstan, Portuqaliya, Pakistan, Misir və başqa ölkələrin vətəndaşlarının digər xarici ölkələrə işləmək, ticarət və s. məqsədlərlə getməklə öz vətənlərinə pul göndərilməsi məsələsinə ciddi fikir verilir və bu məsələ dövlət tərəfindən məqsədəuyğun şəkildə tənzimlənir. Belə valyuta gəlirləri ölkənin iqtisadi inkişafı üçün də istifadə olunur.

Bir sıra ölkələrin Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İsveç, ABŞ və başqa ölkələrdə müvəqqəti olaraq digər xarici ölkələrdən işçilərin və mütəxəssislərin cəlb edilməsi valyuta vəsaitlərinin köçürülməsinin əks mənbəyi kimi bu ölkələrin tədiyə balanslarının həmin bölməsində kəsir yaranmasına səbəb olur. Bəzən investisiyalardan gələn gəlirləri, xidmətləri, hərbi xarakterli sazişləri və birtərəfli köçürmələri “görünməyən” ticarət əməliyyatları da adlandırırlar.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, cari əməliyyatlar hesabı ölkənin tədiyə vəziyyəti haqqında kifayət qədər məlumat verir. Cari əməliyyatlar hesabının saldosunu (NE) bəzən xalis ixrac da adlandırırlar. Cari əməliyyatları hesabı üzrə müsbət saldonun (NE>0,) olması sübut edir ki, ölkə idxal olunan daha çox həcmdə mal və xidmət ixrac edir. Bu da ölkədə əlavə valyuta vəsaitlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu əlavə valyuta vəsaitlərinin bir hissəsi yığma, qalan hissəsi isə digər öhdəliklər üzrə ödəmələrə və ya xarici ölkələrə kredit köməyi göstərməyə sərf olunur.

Cədvəl 1

Tədiyə balansının strukturu

№	Hesablar	Kredit (pul gəlirləri)	Debet (pul ödənişləri)	Saldo
1	2	3	4	5
1	Ticarət Balansı	İxracdan əldə edilən gəlir	Əmtəə idxalı üçün xərclər	
2	Xidmətlər Balansı	Qeyri-rezidentlərə göstərilən xidmətlərdən əldə olunan gəlir	Ölkə rezidentlərinə xaricdə göstərilən xidmətlərin ödənilməsi	
3	Köçürmələr Balansı	Xaricdən köçürmələr	Xaricə köçürmələr	
4	Cari əməliyyatlar hesabı (1+2+3)	E	Z	NE
5	Kapitalla əlaqədar olan əməliyyatlar	Kapitalın idxalı	Kapitalın ixracı	NKE
6	Mərkəzi bankın valyuta ehtiyatları	Valyuta ehtiyatlarının xaricdə artması	Ölkədə valyuta ehtiyatlarının artması	AK

Yəni ölkə cari əməliyyatlar hesabı üzrə müsbət saldoya malikdirsə, onda milli yığının müəyyən hissəsini xarici investisiya formasında ixrac edir və bu da ölkədə istehsalın və ixracın stimullaşdırılmasına və yeni valyuta vəsaitlərinin əmələ gəlməsinə şərtləndirir.

Xalis ixracın mənfi olması ($NE < 0$) ixracın həcmnin idxalın həcmindən az və dünya bazarına ixrac olunan mal və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olduğunu göstərməklə yaşamasını və ya əvvəllər topladığı yığımdan istifadə etməsinə səbəb olur.

Beləliklə də, nəticə çıxarmaq olar ki, cari əməliyyatlar üzrə hesabın müsbət saldoya malik olması ölkənin investisiya potensialının artmasını sübut edir, mənfi saldo isə, əksinə, ölkədən valyuta vəsaitlərinin xarici axınını göstərir.

Ekspertlərin fikrincə, cari əməliyyatlar hesabı iki xüsusiyyəti ilə fərqlənir: birincisi, cari əməliyyatlar hesabı öz təbiətinə görə birdəfəlikdir. Yəni cari əməliyyatlar kapitalın hərəkəti üzrə əməliyyatlardan fərqli olaraq başa çatmış əməliyyatlar sayılır; ikincisi, yalnız iqtisadi deyil, həmçinin siyasi səbəblərin təsiri ilə qısamüddətli dövrdə dəyişikliyə məruz qala bilən kapital əməliyyatlarından fərqli olaraq cari əməliyyatlar daha sabitdir. Bütün bunların nəticəsi olaraq cari əməliyyatlar hesabına daha əhəmiyyətli iqtisadi tərkibə malik göstərici kimi baxılır.

2. Kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabında əks olunan əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkəti aşağıdakı yollarla maliyyələşdirilə bilər: aktivlərin bir hissəsinin xaricilərə satılması, yəni xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına birbaşa və portfel investisiyaları formasında cəlb olunması yolu ilə; xarici bank, hökumət və ya beynəlxalq təşkilatlardan alınan borclar vasitəsilə; mərkəzi bankda qorunan rəsmi valyuta ehtiyatlarının sərf olunması hesabına. Ölkənin aktivlərinin alqı-satqısı ilə əlaqədar olan bütün bu əməliyyatlar ödəmə balansının kapitalı və maliyyə əməliyyatları hesabında əks etdirilir.

Əmtəə və xidmətlərin idxal və ixracını maliyyələşdirən kapitalın beynəlxalq hərəkətini əks etdirən kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı quruluşuna görə iki başlıca kateqoriyaya ayrılır: kapital transfertləri və qeyri-maliyyə aktivlərinin alqı-satqısını əhatə edən kapital üzrə əməliyyatlar hesabı; xarici maliyyə aktivləri və öhdəlikləri üzərindəki mülkiyyət hüququnun dəyişməsi ilə nəticələnən əməliyyatları əks etdirən maliyyə hesabı.

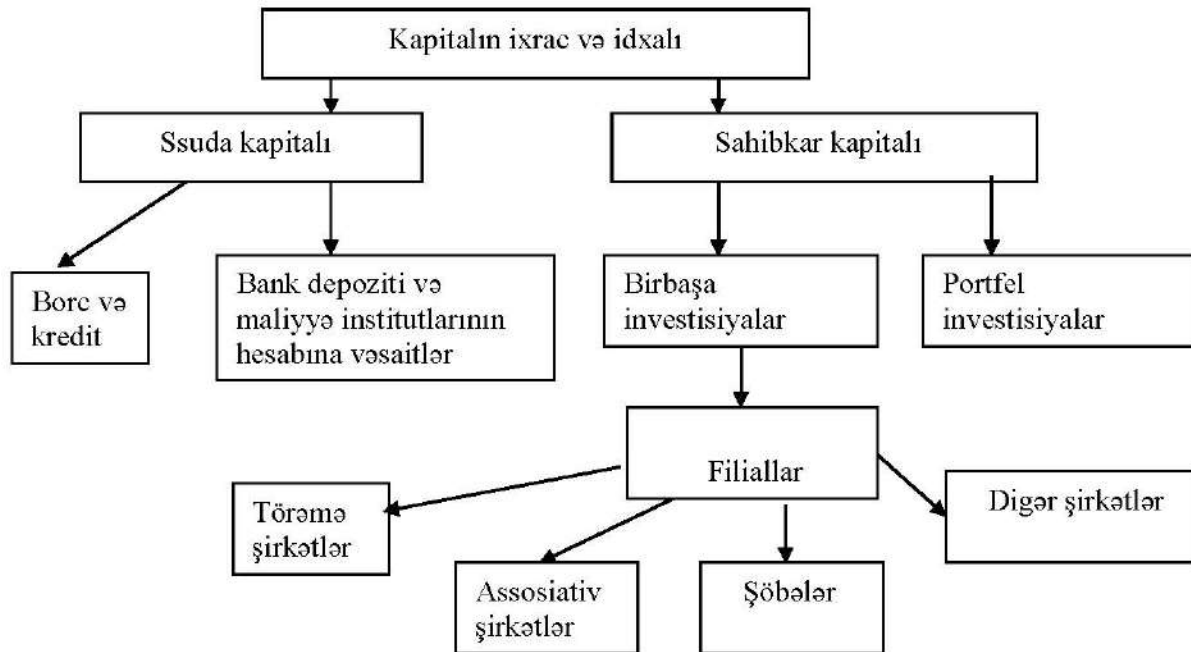
Kapital transfertləri. Əsas kapitalın istifadə olunması, alışı və ya kreditör tərəfindən borcların ləğv olunmasını nəzərdə tutan transfertlər kapital transfertləri kimi qruplaşdırılır. Kapital transfertləri dövlət və özgə sektor transfertlərindən ibarətdir.

Kreditör tərəfindən borcların ləğv olunması dövlət transfertlərinin ən iri maddəsi kimi çıxış edir. Əgər iki ölkə arasında borcların tam və ya qismən ləğv olunması haqqında razılıq müvafiq müqavilə ilə təsdiqlənibsə, belə halda, ləğv olunmuş borc məbləği dövlət transferti kimi ödəmə balansında qeydə alınır.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxarılan kapitalın, verilmiş və alınmış beynəlxalq kreditlərin həcmi əks etdirir. Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosu xalis kapital ixracı (NKE) adlanır. Əgər $NKE > 0$ olarsa, onda ölkə kapitalı ixrac edir, əksinə, $NKE < 0$ olarsa, onda ölkə kapitalı idxal edir. Ölkənin kapitalı ixrac və ya idxal olunan kapitallar iqtisadi tərkibinə görə iki kateqoriyaya bölünür.

Sahibkar kapitalı - birbaşa investisiya (müəssisənin xaricdə tikilməsi və ya onun pulla alınması) və portfel investisiyalar (xarici kompaniyaların qiymətli kağızlarının alınması) formasında sahibkara mənfəət gətirir. Uzunmüddətli kapital ixracının mühüm forması olan birbaşa investisiyalar tədiyə balansına böyük təsir göstərir. Belə investisiyalar beynəlxalq istehsal əlaqələrini inkişaf etdirir və milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı sistemində daha səmərəli inteqrasiya olunmasına şərait yaradır.

Tədqiqatlar göstərir ki, əgər ölkənin cari əməliyyatlar hesabı dəyərcə nə qədər passiv saldoya malik olursa, kapital və maliyyənin hərəkəti hesabı bir o qədər müsbət saldoya malik olur.

Şəkil 1. Kapitalın ixracı və idxalı

Ssuda kapitalı - əmanətə, borca və kreditə görə sahibinə faiz şəklində gəlir gətirir. Ssuda kapitalı təcillilik əlamətinə görə qısa, orta və uzunmüddətli əməliyyatlara bölünür. Qısamüddətli əməliyyatlara bir ilə qədər olan beynəlxalq kreditlər, milli bankın cari əməliyyatları, xarici banklarda (avuarlar) banklararası pul kapitalının dəyişdirilməsi daxildir. Ortamüddətli əməliyyatlara bir ildən üç ilə qədər olan beynəlxalq kreditlər daxil olur. Üç ildən yuxarı olan beynəlxalq kreditlər daxil olur. Üç ildən yuxarı olan beynəlxalq kreditlər uzunmüddətli əməliyyatlara aid edilir.

Axırıncı iki onillikdə banklararası qısamüddətli əməliyyatlar dünya miqyasında geniş vüsət almışdır. Bir çox mütəxəssislər qeyd edirlər ki, iqtisadi böhran dövründə belə əməliyyatlar çətinliklər törədir. Buna görə də tədiyə balansının strukturunda “Səhv və buraxılış” bölməsi kapital və maliyyənin hərəkəti hesabına daha yaxın olur.

Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabına, həmçinin xalis kapital transferləri də daxildir. Belə transferlərə qrantlar formasında verilən (xəstəxanaların tikilməsi, yol çəkilişi, təyyarə meydanlarının salınması və s.) investisiyalar aid edilir.

Cari əməliyyatlar hesabının saldosu ilə kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosunun cəmi tədiyə balansının saldosunu verir (ZB). Əgər cari əməliyyatlar hesabının saldosu kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosundan böyük olarsa ($NE > NKE$), onda ölkənin tədiyə balansı müsbət saldoya, əksinə, cari əməliyyatlar hesabının saldosu kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosundan kiçik olarsa ($NE < NKE$), onda ölkənin tədiyə balansı mənfi saldoya malik olur. Ölkənin tədiyə balansının mənfi olması o deməkdir ki, ölkə müəyyən dövr ərzində idxalla əlaqədar olan əməliyyatlara ixracdan əldə etdiyi gəlirdən daha çox vəsait ödəyib. Bu isə ölkənin mərkəzi bankının valyuta ehtiyatlarının azalmasına (AR) səbəb olur. Əksinə, ölkənin tədiyə balansı üzrə müsbət saldosunun olması onu göstərir ki, ölkə baxılan dövr ərzində idxalla əlaqədar olan əməliyyatlara ixracdan əldə etdiyi gəlirdən az vəsait ödəyib. Bu isə ölkənin mərkəzi bankının valyuta ehtiyatlarının (AR) artmasına səbəb olur.

Ölkə tədiyə balansı üzrə kəsirə malikdirsə, deməli onu ödəməlidir. Bunun üçün isə ölkə malik olduğu valyuta vəsaitlərini satmaq, xarici ölkələrdən borc almaq və ölkə aktivlərini satmaq yolu ilə, daha dəqiq desək, iqtisadiyyata xarici kapital qoyuluşlarını birbaşa və portfel formasında cəlb etməklə həyata keçirə bilər. Qeyd edək ki, tədiyə balansının maliyyələşdirilməsinin də müəyyən bir həddi vardır. Belə ki, tədiyə balansının uzunmüddətli dövr üçün kəsirli olması tələb aktivlərinin zəifləməsinə və mərkəzi bankın valyuta ehtiyatlarının tükənməsinə gətirə bilər. Bu zaman isə heç kəs (dövlət və beynəlxalq təşkilat) ölkənin minimum rəsmi qızıl valyuta ehtiyatlarından artıq kredit ver-

mək istəməyəcəkdir. Bu hədd ölkənin xarici kreditlərə olan borclarını ödəmək imkanları və həmçinin valyuta ehtiyatlarının idxalı ödəmək üçün kifayət edib-etməməsini əks etdirən aşağıdakı qaydada hesablanan göstərici vasitəsi ilə müəyyən edilir:

$$\frac{\text{təmiz xarici valyuta ehtiyatları}}{\text{idxalın ümumi həcmi}} * 12 \text{ ay}$$

Bu göstərici üç aylıq idxalı ödəməkdən aşağı səviyyədə olarsa, onda ölkənin ödəmə qabiliyyəti qeyri-qənaətbəxş qiymətləndirilir və yeni kreditlərin alınması imkanını məhdudlaşdırılır. Ölkə iqtisadiyyatının belə böhranlı vəziyyətdən yeganə çıxış yolu kimi milli valyutanın devalvasiyası yolu ilə tədiyə balansının tənzimlənməsidir. Lakin milli valyuta məzənnəsi ilə tədiyə balansının tənzimlənməsi iqtisadiyyatda ən ağır və ən çətin hal kimi qiymətləndirilir. Çünki belə tənzimlənmə ölkə iqtisadiyyatını xoşagəlməz vəziyyətə bilər.

Məşhur alim M.X.Lindert tədiyə balansını kinokameraya bənzədərək qeyd edir ki, “O nəyin yaxşı, nəyin isə pis getdiyini göstərə bilmir. Ancaq o, hansısa proseslərin getdiyini göstərir və bununla da tədqiqatçıya müstəqil nəticələr çıxarmağa kömək edir. Bu mənada tədiyə balansı nadir sənəddir. O, hər hansı bir ölkənin dünyanın digər ölkələri arasında olan maliyyə axımını real şəkildə əks etdirir və bir çox siyasi məsələlərin həllində belə informasiyalara ehtiyac var”.

Hal-hazırda hər bir ölkənin rəsmi valyuta ehtiyatlarına qızıl, nağd xarici valyuta növlərində depozitlər, xarici dövlətlərin qiymətli kağızları, SDR və BVF-nin ehtiyat vəsaitləri aid edilir. SDR (xüsusi borc öhdəliyi) beynəlxalq ehtiyat vəsaitidir və 1969-cu ildə BVF tərəfindən beynəlxalq müqavilələr əsasında əlavə likvidlik mənbəyi kimi yaradılmışdır. SDR BVF-nin üzvü olan bütün ölkələrə onların kvotalarına mütənasib şəkildə bölünməklə faiz gətirir. SDR-in dövriyyəyə buraxılması dövrünü 1970-1972-ci illəri və 1979-1982-ci illəri əhatə edən ilk dövrə ayırmaqla ümumi məbləği 21,4 milyard SDR dövriyyəyə buraxılmışdır. 2009-cu ildə SDR-in ümumi məbləği 204 milyard təşkil etmişdir. 14 mart 2014-cü isə SDR ümumi məbləği 316 milyard dollara çatmışdır. SDR-in dəyəri dörd valyuta səbəti ilə müəyyən olunur. Həmin ölkələrə ABŞ-ın dolları (41,9%), AVRO (37,4%), Yaponiyanın yeni (9,4%) və İngiltərənin funt-sterlinqi (11,3%) daxildir.

BVF-in üzvü olan dövlətlərin kvotalarının (üzvlük haqqı) bir hissəsi ölkənin ehtiyat valyuta mövqeyi hesab olunur. Bu ölkəyə SDR və ya sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin valyutaları formasında verilir.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə tədiyə balansını tənzimləmək üçün praktik olaraq qızıldan istifadə edilmir. Ölkələrin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının əsas hissəsini (qızıl nəzərə alınmadan) inkişaf etmiş ölkələrin valyutaları təşkil edir.

Cədvəl 2

Xarici ehtiyat valyutalarında beynəlxalq yığının strukturu

Valyutalar	2010	2011	2012	2013
ABŞ dolları	61,8 %	62,3 %	61,1 %	61,2 %
Avro	26,0 %	24,7 %	24,3 %	24,4 %
Funt sterlinq	3,9 %	3,8 %	4,0 %	4,0 %
Yaponiya yeni	3,7 %	3,6 %	4,1 %	3,9 %
İsveçrə frankı	0,1 %	0,1 %	0,3 %	0,2 %
Diğər valyutalar	4,4 %	5,1 %	6,3 %	6,2 %

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu

Ehtiyat aktivləri. İkili hesab prinsipi əsasında qurulan ödəmə balansı sonda sıfıra çevrilir. Bu o deməkdir ki, ölkənin bütün borcları ödənilməlidir. Buna görə də cari əməliyyatlar hesabı üzrə yaranan kəsir eynilə kapital və maliyyə əməliyyatları hesabının müsbət saldosa bərabər olmalıdır. Əgər ümumilikdə ölkə rezidentləri öz əmtəə, xidmət və aktivlərinin xaricilərlə satışından əldə etdiklərindən çox xaricdən əmtəə, xidmət və aktivlər alışına xərcləyirlərsə, nəticədə, yaranan borcların ödənilməsi dövlət və mərkəzi bank tərəfindən rəsmi ehtiyat aktivlərinin sərf olunması hesabına həyata keçirilir.

Maliyyə hesabının digər maddələrindən fərqli olaraq ehtiyat aktivləri dövlətin birbaşa nəzarəti altındadır və onlardan iqtisadi məqsədlər üçün istifadə etmək hüquqi dövlətə məxsusdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ödəmə balansının tənzimlənməsi zamanı ehtiyat aktivləri ikinci yerdə durur. Cari əmə-

liyyatlar hesabında tarazlıq pozulduqda, yeni əmtəə və xidmətlərin idxalının ödənilməsi üçün kifayət qədər vəsait axını olmadıqda, dövlət ilk növbədə ixracın stimullaşdırılması üçün valyutanın devalvasiyası və ya əlavə xarici kreditlərin cəlb olunması kimi tədbirlərə əl atır. Yalnız bu tədbirlər səmərəsiz olduqda (kursun aşağı düşməsi hiperinflyasiyaya səbəb olur və yeni xarici kreditlərin əldə olunması mümkün olmur), dövlət xarici hesabların ödənilməsi üçün ehtiyat aktivlərdən istifadə edir.

Ödəmə balansı çərçivəsində nəzərdən keçirilən ehtiyat aktivlərinə yalnız real mövcud olan aktivlər aid edilir. Hətta banklararası svop əməliyyatları zamanı sazişə görə ehtiyat aktivlərinin əldə olunması imkanının potensial mövcudluğu belə bu aktivlərin real mövcud ehtiyat aktivləri sırasına aid edilməsinə əsas vermir. Lakin qeyri-rezidentlərə girov kimi verilən yerli aktivlər ehtiyat aktivləri kimi çıxış edir. Beləliklə, bu və ya digər aktivin sırasına aid edilib-edilməməsi üçün əsas meyarın müəyyən olunması bu aktivlər üzərində dövlətin və ya mərkəzi bankın real və birbaşa nəzarətinin mövcudluğundan asılıdır. Dövlət ölkənin bütün ərazisinə nəzarət etdiyi üçün praktik olaraq ölkə rezidentinə məxsus istənilən aktivlər onun nəzarəti altına keçir. Lakin ödəmə balansı nöqtəyi-nəzərdən yalnız maliyyə orqanlarına məxsus ehtiyatlar üzərindəki nəzarət real və birbaşa hesab edilir. Əgər kommersiya bankları qanuni əsaslarla malik olduqları xarici aktivlərlə maliyyə orqanlarının müəyyən etdiyi şərtlər əsasında əməliyyatlar aparırsa, onda bu aktivlər maliyyə orqanlarının real və birbaşa nəzarətinə keçmiş olur. Ehtiyat aktivlərinə həmçinin, dövlət aktivləri də aid edilir. Məsələn, xarici valyuta ilə dövlət hesabları ehtiyat aktivləridir. Lakin xaricdə dövlətə məxsus torpaq və obyektlər xarici aktivlər kimi çıxış etsə də, ehtiyat aktivləri hesab edilmir. Belə ki, bu aktivlər tez bir zamanda nağd pula çevrilmək qabiliyyətinə malik deyillər. Həmçinin dövlətin valyuta hesabındakı qalıqlar beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təqdim olunan kreditlər mərkəzi bankla kommersiya bankları arasındakı valyuta svopları ehtiyat aktivlər sırasına daxildir.

Ümumiyyətlə, tədiyə balansının ehtiyat aktivlər maddəsinə aşağıdakılar daxildir:

1. Monetar qızıl və ya mərkəzi banklarda saxlanan və istənilən anda Beynəlxalq Təşkilatlara və ya dünya bazarında xarici valyutaya satıla bilən 995-1000 əyarlı qızılar;

2. SDR-BVF tərəfindən buraxılan və üzv ölkələr arasında onların kvotalarına uyğun olaraq bölüşdürülən ehtiyat aktivlər. SDR – xarici valyuta alışı, borcların verilməsi və ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilə bilər;

3. BVF-dəki ehtiyat mövqə - ölkənin BVF-dəki ehtiyat payları və bu fond tərəfindən ölkəyə verilən borcların cəmindən ibarətdir. Ehtiyat payları kvotanın 25%-ni təşkil edir və ölkə tərəfindən istənilən vaxt qeyri-şərtsiz geri alınə bilər;

4. Valyuta aktivləri – beynəlxalq aktivlərin əsas hissəsini təşkil edən bu aktivlərə xarici valyuta ilə qeyri-rezidentlərə qarşı olan tələblər, bank depozitləri, dövlət qiymətli kağızları, digər qiymətli kağızlar, törəmə maliyyə vəsaitləri, həmçinin dövlət orqanlarının sazişləri nəticəsində yaranan tələblər aid edilir.

Cədvəl 3

Ölkələr üzrə qızıl-valyuta ehtiyatları

Ölkə	milyard dollarla
Çin Xalq Respublikası	3950 (01 mart 2014)
Yaponiya	1288 (01 fevral 2014)
AVRO zona	771,8 (01 yanvar 2014)
İsveçrə	532,4 (01 yanvar 2014)
Rusiya Federasiyası	454,24 (01 oktyabr 2014)
ABŞ	448,9 (01 yanvar 2014)
Tayvan	422 (01 yanvar 2014)
Braziliya	376,2 (01 sentyabr 2014)
Cənubi Koreya	346,4 (01 yanvar 2014)

Rəsmi valyuta ehtiyatlarının dəyişməsi maddəsi tədiyə balansının tənzimlənmə metodlarını və mənbələrini göstərir.

Ümumiyyətlə, tədiyə balansı ölkə iqtisadiyyatının maliyyə vəziyyətinin, xüsusilə isə xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində vəziyyətin ən aydın güzgüsüdür. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada və dünya valyuta sistemində mövqeyi bu balansda aydın əks olunur. Ona görə də tədiyə balansının aktiv saldoya malik olması istənilən ölkə iqtisadiyyatı üçün olduqca əhəmiyyətli və sevindirici hal

kimi qiymətləndirilir. Tədiyə balansının müsbət və ya mənfi saldoya malik olması milli iqtisadiyyatın inkişafına güclü təsir göstərir. Başqa sözlə, ölkənin tədiyə balansının vəziyyəti bir sıra makroiqtisadi göstəricilərlə (milli gəlir, məşğulluğun səviyyəsi, iqtisadi inkişafın sürəti, inflyasiyanın səviyyəsi, valyuta məzənnəsi, əmək haqqı, gəlirlərin bölünməsi, xarici borclar və s.) sıx bağlıdır. Odur ki, hər hansı bir ölkə özünün ümumi iqtisadi siyasətinin konseptual əsaslarını hazırlayarkən, mütləq qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə olduğu ölkələrin və beynəlxalq səviyyədə makroiqtisadi göstəricilərin fəaliyyət mexanizmini izləməli və araşdırmalıdır. Bu, onunla şərtlənir ki, bu halda beynəlxalq səviyyədə baş verə biləcək mənfi nəticələri vaxtında müəyyən etmək və aradan qaldırmaq imkanı yaranır.

Acar sözlər: tədiyə balansı, cari əməliyyatlar hesabı, kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı, idxal, ixrac, qızıl-valyuta ehtiyatı

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Буглай В., Ливенцев Н. Международные экономические отношения. М.: Финансы и статистика, 2006, 158 с.
2. Бурда М., Виплюш Ч. Макроэкономика. М.: 2009, 544 с.
3. Экономическая теория / Под. ред. Проф. И.П.Николаевой. М.: 2010, 510 с.
4. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М.: 2009, 829 с.
5. Фомичев В. Международная торговля. М.: Инфра-М, 2009, 496 с.
6. Кэмпбелл Р., Макконнелл, Стэнли Л.Б.ИЮ. Экономикс (пер.с. англ.) 13-е издание, М.: Инфра, 1999, 905 с.
7. Кругман П. Р., Обстфельд. М. Международная экономика. М.: ПИТЕР, 2011, 832с.
8. www.imf.org

**Шовги Кулиев
Азер Ибрагимов**

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПЛАТЕЖНОГО БАЛАНСА

Резюме

В данной статье рассматривается понятие и современная методология составления платежного баланса. Анализируются основные факторы, влияющие на платежный баланс и методы его регулирования. Также показан взаимосвязь платежного баланса с основными макроэкономическими показателями.

Ключевые слова: платежный баланс, текущие операции, счет финансовыми операциями и капиталом, импорт, экспорт, золотовалютный резерв

**Shovqi Quliyev
Azer Ibarahimov**

THE METHODOLOGICAL ISSUES OF REGULATING OF THE BALANCE OF PAYMENT

Summary

This article considers the concept and contemporary compilation methodology of the balance of payments. Discusses the main factors affecting the balance of payments and the methods of its regulation. Also shows the relationship of balance of payments with the basic macroeconomic indicators.

Key words: balance of payments, current operations, capital and financial account operations, import, export, gold and foreign exchange reserve